

УДК 311.3(477)«715» «18/19»

БІЛАН Сергій,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри
міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України (м. Київ, Україна)

bilanso@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0256-2499>

ЛЮБОВЕЦЬ Олена,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри
міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України (м. Київ, Україна)

olena_lyubovec@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7115-4937>

ХВІСТ Вікторія,

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри
міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України (м. Київ, Україна)

vika_hv@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7449-8938>

МІСЦЕ СТАТИСТИЧНИХ ОРГАНІВ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Стаття присвячена аналізу ролі статистичних органів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у формуванні національної свідомості українського народу. Основною темою дослідження є місце цих установ в українському національному відродженні, розгортання їх культурно-просвітницької діяльності та внесок у збирання і систематизацію даних про соціально-економічний і культурний розвиток України. У роботі висвітлюється проблема обмежених науково обґрунтованих знань про Україну у період, коли державні установи виконували здебільшого технічні та адміністративні функції. Показано, як статистичні комітети поступово набували функцій, що виходили за межі адміністративної роботи, стаючи важливими центрами наукової та культурно-освітньої діяльності. З'ясовано місце губернських і земських статистичних комітетів у розгортанні національно-культурного руху, формування етнографічної та культурної спадщини, популяризації знань про Україну. Узагальнені результати дослідження свідчать, що статистичні органи відігравали вагомий роль у зборі та публікації даних про демографію, економіку, етнографію та культуру. Ці матеріали стали базою для наукових досліджень, формування національної пам'яті та розвитку ідеї української державності. У статті висвітлено діяльність визначних діячів, таких як Олександр Русов та Віктор Гошкевич, чиї зусилля суттєво вплинули на розвиток краєзнавства, археології та статистичних досліджень. Матеріали статті акцентують увагу на трансформації статистичних комітетів у наукові й культурні центри, які відіграли важливу роль у підготовці інтелектуального підґрунтя для політичного й культурного відродження України.

Ключові слова: статистика, земство, статистичні органи, губернські статистичні комітети, земські статистичні бюро, національне відродження, статистичне дослідження, статистичний збірник, історико-краєзнавча діяльність.

THE ROLE OF UKRAINIAN STATISTICAL BODIES IN THE NATIONAL REVIVAL (SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY)

The article analyzes the role of Ukrainian statistical bodies in the second half of the 19th and early 20th centuries in shaping the national consciousness of the Ukrainian people. The primary focus of the research is the place of these institutions in the Ukrainian national revival, the expansion of their cultural and educational activities, and their contribution to collecting and systematizing data on Ukraine's socio-economic and cultural development. The study addresses the problem of limited scientifically grounded knowledge about Ukraine during a period when state institutions primarily performed technical and administrative functions. It demonstrates how statistical committees gradually acquired functions that extended

beyond administrative tasks, transforming into important centers of scientific and cultural-educational activity. The aim of the article is to identify the role of provincial and zemstvo statistical committees in the context of the national movement, the formation of ethnographic and cultural heritage, and the dissemination of knowledge about Ukraine. The generalized results of the study indicate that statistical organs played a significant role in collecting and publishing data on demographics, economy, ethnography, and culture. These materials provided a foundation for scientific research, the formation of national memory, and the development of the idea of Ukrainian statehood. The article highlights the activities of prominent figures such as Oleksandr Rusov and Viktor Hoshkevych, whose efforts significantly influenced the development of local history, archaeology, and statistical studies. The materials of the article emphasize the transformation of statistical committees into scientific and cultural centers that played an important role in preparing the intellectual groundwork for Ukraine's political and cultural revival.

Keywords: *statistics, zemstvo, statistical bodies, provincial statistical committees, zemstvo statistical bureaus, national revival, statistical research, statistical compendium, historical and local studies activities.*

Постановка проблеми. Сучасна війна та боротьба за державність в Україні стимулюють наукове переосмислення історичних процесів, зокрема ролі офіційних установ у формуванні національної свідомості. У контексті цих змін дослідження діяльності статистичних органів другої половини XIX – початку XX ст. є важливим для розуміння процесу українського національного відродження.

Друга половина XIX – початок XX ст. позначені не лише соціально-економічними реформами, але й активізацією культурно-національного життя. У цей період державні статистичні органи, які збирали, аналізували та публікували матеріали про демографічні, економічні та соціальні процеси України сприяли накопиченню важливої інформації про життя народу. Ці дані слугували основою для осмислення історичних тенденцій, оцінки ресурсного потенціалу українських земель та вирішення нагальних соціальних питань, таких як малоземелля селян, нерівність чи розвиток промисловості.

Публікації статистичних органів – губернських і земських статистичних органів – містили унікальні відомості про етнографію, природні ресурси, історію та культуру України. Вони стали ключовими джерелами для наукових і культурних досліджень, сприяючи формуванню національної пам'яті та підкресленню унікальності українського культурного простору.

Статистичні органи виконували не лише адміністративну, а й культурно-просвітницьку функцію. Зібрані ними дані про місцеву історію, економіку та культуру активно використовувалися в наукових публікаціях і дискусіях, які формували суспільну свідомість. Це також стосується подвірних переписів, земельних обліків і статистики промислів, що ставали матеріалами для соціально-економічних досліджень народу. Тому постає питання щодо комплексного аналізу впливу статистичних установ на формування національної ідентичності.

Аналіз наукових публікацій. Історіографія питання охоплює різні напрями діяльності губернських і земських статистичних установ у збиранні та систематизації даних про українські землі. Н. Аксьонова у своїй роботі «Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів» [1] акцентує увагу на внеску цих установ у популяризацію знань з етнографії Слобожанщини. Вона досліджує історико-краєзнавчу діяльність комітетів, їхні публікації, які стали цінним джерелом для подальших наукових студій. Н. Котова у статті «Діяльність статистичних комітетів на Одещині» [12] розглядає особливості статистичної роботи у цьому регіоні, акцентуючи на демографічних, економічних і культурних аспектах. Її дослідження доповнює праця І. та О. Петрових «Статистична справа у Катеринославській губернії у 90-х роках XIX – на початку XX ст.» [18] яка висвітлює процеси збору даних про промисловий розвиток та соціальну структуру регіону.

Цінними є й інші праці, присвячені використанню статистичних матеріалів в історико-краєзнавчих дослідженнях. Зокрема, А. Гапієнко у своїй дисертації «Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.)» [3] аналізує внесок земських установ у збереження культурної спадщини, охорону пам'яток, розвиток музейної справи. Його дослідження демонструє як статистичні дані сприяли формуванню регіональної ідентичності. Н. Слобожаніна зосереджується на аналізі історико-етнографічних публікацій Чернігівського губернського статистичного комітету [25]. В її статті висвітлюється зміст періодичних видань комітету, які містили унікальну інформацію про етнографію, демографію та соціально-економічні процеси на Чернігівщині. С. Закірова у роботі «Довідкові видання як джерело вивчення соціально-економічної історії (на прикладі пам'ятних книжок Катеринославської губернії: ХІХ – поч. ХХ ст.)» [8] демонструє, як офіційні довідкові видання стали важливими інструментами для аналізу соціальних і економічних процесів.

Крім наукової літератури, важливими джерелами дослідження місця статичних органів України у національному відродженні є статистичні звіти, огляди та збірники, які публікувалися губернськими комітетами та земськими статистичними органами. Ці документи містять детальні дані про демографічний стан, земельні відносини, промисловість, сільське господарство та ремесла в різних регіонах України. Зокрема, подвірні переписи, аграрна статистика та промислові огляди стали джерелом для багатьох історичних і економічних досліджень.

Метою статті є аналіз впливу статистичних установ на формування національної ідентичності, розвиток етнографії та популяризацію знань про Україну в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Схема канадського дослідника П. Магочия передбачає три етапи процесу відродження у східнослов'янських

народів: 1) доба збирання спадщини; 2) організаційна доба, коли виникають культурні установи (театри, бібліотеки, школи, музеї, навчальні заклади, наукові та популярні видання); 3) політична стадія, на якій з'являються масові організації, партії, течії, активні в політичному процесі [16, с. 101].

У цьому контексті важливо відзначити, що статистичні органи другої половини XIX – початку XX ст. відігравали значну роль у формуванні бази для першого етапу – доби збирання спадщини. Завдяки їхній діяльності були зібрані й опубліковані дані про демографічний склад, економічну діяльність, культурні й етнічні особливості населення України. Це сприяло створенню інформаційного підґрунтя для національного руху, який згодом використовував ці матеріали для розвитку культури, освіти та формування національної самосвідомості. Формування та реформування статистичних комітетів та їхня активна діяльність є яскравим свідченням другого етапу – організаційної доби. Діяльність статистичних органів вийшла за межі виконання лише державного замовлення на забезпечення точної статистичної інформації про розвиток українських регіонів, охопивши також наукову, дослідницьку та просвітницьку роботу.

Наступна риса українського національного відродження – самотутні форми духовного, культурного та громадського життя бездержавних народів – суттєво вплинула на діяльність навіть тих установ, які першопочатково не мали культурно-освітньої місії. За відсутності державних структур, які б системно підтримували розвиток науки, культури та освіти, літературні й наукові починання української інтелігенції часто набували форми стихійних об'єднань, гуртків, що забезпечували накопичення й збереження інтелектуального потенціалу нації, передачу культурної традиції та духовного досвіду [15].

У цих умовах статистичні органи, створені переважно для виконання технічних і адміністративних завдань, поступово почали виконувати й культурно-освітню функцію. Статистичні комітети, спираючись на зусилля

освічених працівників, часто ставали осередками, які не лише документували економічний і соціальний розвиток регіонів, але й ініціювали просвітницьку, науково-дослідницьку діяльність. Це відображає особливий контекст українського національного відродження, у межах якого навіть технічні установи виявляли культурну ініціативу.

Як зазначає І. Колесник в останні десятиліття XIX ст. різноманітні культурні і просвітницькі гуртки України в межах національного відродження поступово еволюціонували в більш формалізовані інституції: кафедри, наукові товариства, наукові школи [11, с. 224–225]. Статистичні органи також долучилися до цього процесу. На прикладі діяльності Херсонського губернського статистичного комітету можна побачити, як адміністративні установи стали ініціаторами створення музеїв, археологічних досліджень та просвітницької роботи. Ця трансформація зумовлена не лише професійною ініціативою окремих осіб, але й потребами національного руху, який вимагав систематизації знань про минуле, розвиток наукового дискурсу та підвищення загального культурного рівня.

Однією з визначних постатей, яка зробила вагомий внесок у розвиток краєзнавства та археології на Херсонщині був Віктор Іванович Гошкевич. Приїхавши з Києва у 1890 р., він обійняв посаду секретаря Херсонського губернського статистичного комітету. Однак його діяльність не обмежувалася державною службою: В. Гошкевич активно вивчав давню історію краю, проводив археологічні дослідження і піклувався про збереження історичних пам'яток [10]. У тому ж році, працюючи в статистичному комітеті, В. Гошкевич ініціював створення Археологічного музею, що пізніше став відомим як Музей старожитностей Херсонського краю (нині Херсонський краєзнавчий музей). Він організував збір пожертвувань для розвитку музею, який під його керівництвом перетворився на важливий науковий і освітній осередок [24]. Окрім наукової

роботи, В. Гошкевич був активним популяризатором археологічних знань. У 1898 р. він заснував та редагував щоденну газету «Юг», на шпальтах якої регулярно з'являлися краєзнавчі статті. У 1903 р. він видав книгу «Скарби та старожитності Херсонської губернії», де виклав методи археологічних досліджень, описи скарбів та артефактів. Це видання здобуло популярність серед дослідників і широкої громадськості [14].

При цьому, дослідник національного руху українців А. Капеллер відзначає, що наприкінці XIX ст. серед учасників національного руху зростає кількість інтелігенції – вчителів, лікарів, агрономів. Той факт, що більшість української інтелігенції становлять учителі, урядовці, лікарі, представники вільних професій, тобто люди службово і матеріально залежні, наперед визначив слабку можливість супротиву українського руху урядовим утискам і репресіям [9, с. 113].

Наприклад, Олександр Олександрович Русов, відомий як «батько української земської статистики», зробивши значний внесок у цю галузь, починав свою діяльність із вчителювання. Працюючи на ниві статистики як службовець і статист Чернігівської земської управи, у 1876 р. він розробив нову методику статистичних досліджень [19]. Пізніше, поглибивши свої дослідження він здійснив економічний опис Ніжинського повіту. У 1880 р. О. Русов випустив програму для вивчення економічних і суспільних відносин України, звертаючи увагу на особливості українських сіл та їх відмінності від російських. У 1881 р. він розпочав роботу в Херсонській губернії, де в 1882 р. опублікував шеститомну працю «Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії» [17]. У 1895 р. Русов повернувся до Чернігова для створення двотомного «Опису Чернігівської губернії», виданого в 1898 – 1899 рр. [20]. О. Русов відіграв важливу роль у розвитку українського краєзнавства та земської статистики. Його праці стали фундаментом для дослідження соціально-економічних відносин в українському

селі, сприяли кращому розумінню місцевих умов і процесів [21]. Розроблені ним методики та проведені дослідження значно вплинули на подальший розвиток статистики і краєзнавчих досліджень в Україні, зробивши вагомий внесок у наукову літературу і практику збору та аналізу даних про регіональні особливості [27, с. 74–78].

Д. Дорошенко, характеризуючи українське національне відродження, звертав увагу на його початковий «ідеалістичний» характер, що був обмежений середовищем дворянства, і на зосередженість цього процесу на Лівобережній Україні. Він наголошував, що через кріпацьку залежність народні маси залишалися осторонь цього процесу, а спольщене дворянство Правобережної України взагалі не брало участі у відродженні, зосередившись на підтримці польської національної ідеї [6]. Висновки дослідника щодо обмеженої участі Правобережної України у національному русі, на наш погляд, не враховують значного внеску місцевих державних установ, зокрема статистичних комітетів, які проводили масштабні українознавчі дослідження. Статистиками були виконані численні топографічні та історико-статистичні описи Правобережних губерній, зокрема праці Л. Крушинського [13], Д. Журавського [7], В. Філімонова [26] та багатьох ін.

Губернські статистичні комітети Правобережної України, зокрема Подільський, Волинський і Київський, відіграли важливу роль у розширенні масштабів досліджень та забезпеченні систематизації даних про історію, соціально-економічний розвиток і географічні особливості регіону. Подільський статистичний комітет зробив значний внесок у розвиток наукових досліджень завдяки підтримці і праці таких дослідників, як В. Гульдман [4; 5], М. Сіماشкевич [23], С. Саченко [22] та ін. Ці науковці аналізували історію населених пунктів, стан промисловості, торгівлі та сільського господарства Подільського краю. Зокрема, праця В. Гульдмана «Подільська губернія. Досвід

географічно-статистичного опису» [5] стала першим систематизованим дослідженням регіону. У ній наведено понад 2 600 назв населених пунктів із детальним висвітленням різних аспектів їхнього соціально-економічного розвитку та географічного розташування.

Аналогічну діяльність проводили й інші губернські статистичні комітети Правобережжя. Волинський комітет, наприклад, видав «Праці Волинського губернського статистичного комітету», у яких було представлено знакову працю Л. Крушинського «Історичний нарис Волині» [13]. У Київській губернії прикладом забезпечення статистичними органами систематизації даних про історію, соціально-економічний розвиток і географічні особливості українських губерній слугує дослідження Д. Журавського «Статистичний опис Київської губернії», яке охоплювало всебічний аналіз соціально-економічних характеристик Київщини [7]. Окремо варто відзначити видання, які поєднували історико-статистичні дослідження з картографічними матеріалами. Наприклад, «Атлас Подільської губернії» К. Фліге є важливим історичним джерелом для науковців, оскільки містить детальні карти разом із ґрунтовними історичними та географічними довідками [2].

Висновки. Таким чином, діяльність статистичних комітетів не лише сприяла формуванню бази для регіональних наукових досліджень, але й інтегрувала локальні дані у ширший контекст вивчення історії та соціально-економічного розвитку України. Статистичні органи українських губерній не обмежувалися фіксацією демографічних і економічних показників. Їхня діяльність сприяла консолідації української інтелігенції навколо ідеї збереження історичної пам'яті, усвідомлення самотності українського народу та поглиблення інтересу до локальної історії. Зібрані статистичні матеріали стали основою для українознавчих досліджень, які підготували інтелектуальний ґрунт для політичного й культурного відродження в добу суспільних трансформацій.

Список використаних джерел та літератури

1. Аксьонова Н. Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2012. № 1006. Вип. 15. С. 62-69.
2. Атлас Подольской губернии. Историческое объяснение планов и рисунков Атласа Подольской губернии, составленного губернатором К. Я. Флиге в 1842 г. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1843. С. 311-353.
3. Гапієнко А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1999. 19 с.
4. Гульдман В. Памятники старины в Подолии: материалы для составления археолог. карты Подол. губернии / собрал и издал В. К. Гульдман. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1901. 401 с.
5. Гульдман В. Подольская губерния: опыт географического и статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 510 с.
6. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Видання друге. Київ: Глобус, 1992. 349 с.
7. Журавский Д. Статистическое описание Киевской губернии. Изданное Иваном Фундуклеем. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1852. 578 с.
8. Закірова С. Довідкові видання як джерело вивчення соціально-економічної історії (на прикладі пам'ятних книжок Катеринославської губернії: XIX – поч. XX ст.). *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2016. Вип. 43. С. 221-238.
9. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба по рівняння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць*. Вип. 1. Київ: Наук, думка, 1992. С. 104-119.
10. Кармазіна Н. Дослідник старожитностей Півдня України: Віктор Іванович Гошкевич (1860–1928). *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 61-64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo_2013_3_11
11. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.
12. Котова Н. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку XX століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. Історичний факультет. Кафедра історії України. Одеса, 2002. 212 с.
13. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни и Труды Волынского губернского статистического комитета. Житомир, 1867. Вип. 1. С. 1-147.

14. Ласінська М. Гошкевич В. І. в археологічному вивченні Миколаївщини. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського*. 2010. Вип. 329. С. 218-227.
15. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. Енциклопедія Українознавства. Париж, 1968. 6 с.
16. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Український історичний журнал*. 1991. № 3. С. 97-107.
17. Материалы об организации статистики в Херсонском губернском земстве. *Сборник Херсонского земства*. 1882. № 1. 214 с.
18. Петров О., Петрова І. Праці Катеринославського губернського статистичного комітету (друга половина XIX – початок XX ст.) як джерело до історії міст і сіл. *Історія України: маловідомі імена події, факти*. Донецьк, 2001. Вип. 16. С. 210–214.
19. Резніченко І. Науково-статистична діяльність Олександра Русова. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 5 (31). С. 96–105.
20. Русов А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. Чернигов: Издание редакции «Земского сборника Черниговской губернии», Тип. Губ. Земства, 1899. 732 с.
21. Русов А. Несколько слов о территории и населении Украины. *Украинский вестник*. 1906. № 4. С. 222-230.
22. Саченко С. Статистические очерки Подолии. Каменец-Подольск: Подольский губернский статистический комитет, 1906. 215 с.
23. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Каменец-Подольск: Тип. Д. Крайза, 1875. 180 с.
24. Сінкевич І. Внесок статистиків Херсонської губернії у дослідження історії краю (XIX – початок XX ст.). *Південна Україна XVIII – XIX ст.: записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України*. 2000. Вип. 5. С. 171–176.
25. Слобожаніна Н. Історико-етнографічні публікації у періодичних видання Чернігівського губернського статистичного комітету другої половини XIX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2008. Серія 6: Історичні науки. Вип. 6. С. 154–158.
26. Филимонов В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский: Подольский губернский статистический комитет, 1911. 218 с.
27. Чекотовський Е., Потапова М. Питання статистичної науки в працях О. О. Русова: до 100-річчя з дня смерті. *Статистика України*. 2015. № 3. С. 74–78.

References

1. Aksionova, N. (2012). Etnohrafiia ukrainsiv u vydanniakh Voronezskoho, Kurskoho ta Kharkivskoho hubernskykh statystychnykh komitetiv

[Ethnography of Ukrainians in the publications of Voronezh, Kursk, and Kharkiv Provincial Statistical Committees]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina* – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University, № 1006, iss. 15, pp. 62–69 [In Ukrainian].

2. (1843). *Atlas Podolskoi gubernii. Istoricheskoe obiasnenie planov i risunkov Atlasa Podolskoi gubernii, sostavlennoho gubernatorom K. Ia. Flige v 1842 g.* [Atlas of Podillia Province. Historical explanation of plans and drawings of the Atlas of Podillia Province, compiled by Governor K. Ya. Flige in 1842]. *I Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del* – And Journal of the Ministry of Internal Affairs, pp. 311–353 [In Russian].

3. Hapiienko, A. (1999). *Uchast zemstv Livoberezhnoi Ukrainy v istoryko-kraieznavchomu rusi (1870-ti – 1918 rr.)* [The participation of zemstvos of Left-Bank Ukraine in the historical and local history movement (1870s–1918): Abstract of dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences]. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv, 19 p. [In Ukrainian].

4. Huldman, V. (1901). *Pamiatniki stariny v Podolii: materialy dlia sostavleniia arkheoloh. karty Podol. gubernii* [Antiquities in Podillia: Materials for compiling an archaeological map of Podillia Province]. Kamianets-Podilskyi: Typohrafiia Podolskogo hubernskogo pravleniia, 401 p. [In Russian].

5. Huldman, V. (1889). *Podolskaia guberniia: opyt heohraficheskoho i statysticheskoho opysaniia* [Podillia Province: An attempt at a geographical and statistical description]. Kamianets-Podilskyi, 510 p. [In Russian].

6. Doroshenko, D. I. (1992). *Narys istorii Ukrainy. Tom II (vid polovyny XVII stolittia)* [Essay on the history of Ukraine. Volume II (from the middle of the 17th century)]. Second edition. Kyiv: Hlobus, 349 p. [In Ukrainian].

7. Zhuravskyi, D. (1852). *Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii* [Statistical description of Kyiv Province]. Published by Ivan Funduklei. Part 1. Saint Petersburg, 578 p. [In Russian].

8. Zakirova, S. (2016). *Dovidkovi vydannia yak dzherelo vyvchennia sotsialno-ekonomichnoi istorii (na prykladi pamiatnykh knyzhok Katerynoslavskoi hubernii: XIX – poch. XX st.)* [Reference publications as a source for studying socio-economic history (on the example of the memory books of Katerynoslav Province: 19th – early 20th century)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho*, iss. 43, pp. 221–238 [In Ukrainian].

9. Kappeler, A. (1992). *Natsionalnyi rukh ukraintsiv u Rosii ta Halychyni: sprobа porivniannia* [The national movement of Ukrainians in Russia and Galicia: An attempt at comparison]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* – Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood. Coll. of scientific papers, iss. 1, Kyiv: Naukova dumka, pp. 104–119 [In Ukrainian].

10. Karmazina, N. (2013). *Doslidnyk starozhytnosti Pivdnia Ukrainy: Viktor Ivanovych Hoshkevych (1860–1928)* [Researcher of the antiquities of Southern

Ukraine: Viktor Ivanovych Hoshkevych (1860–1928)]. *Kraieznavstvo – Local History*, no. 3, pp. 61–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo_2013_3_11 [In Ukrainian].

11. Kolesnyk, I. (2000). *Ukrainska istoriografiia (XVIII – pochatok XX stolittia)* [Ukrainian Historiography (18th – early 20th century)]. Kyiv: Heneza, 256 p. [In Ukrainian].

12. Kotova, N. (2002). *Diialnist statystychnykh komitetiv na Odeshchyni u XIX – na pochatku XX stolittia* [The activity of statistical committees in Odesa Region in the 19th – early 20th century]. Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Odesa National University named after I. I. Mechnikov. Odesa, 212 p. [In Ukrainian].

13. Krushynskyi, L. (1867). *Istoricheskii ocherk Volyni i Trudy Volynskoho hubernskoho statystycheskoho komyteta* [Historical Essay on Volhynia and Works of the Volhynian Provincial Statistical Committee]. Zhytomyr, iss. 1, pp. 1–147 [In Russian].

14. Lasinska, M. (2010). *Hoshkevych V. I. v arkheolohichnomu vyvchenni Mykolaivshchyny* [V. I. Hoshkevych in the archaeological study of Mykolaiv Region]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho* – Scientific Bulletin of V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv State University, iss. 329, pp. 218–227 [In Ukrainian].

15. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1968). *Natsionalizm* [Nationalism]. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva* – Encyclopedia of Ukrainian Studies. Reprint. 6 p. [In Ukrainian].

16. Magochii, P. (1991). *Ukrainske natsionalne vidrozhennia. Nova analitychna struktura* [Ukrainian National Revival. A new analytical framework]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* – Ukrainian Historical Journal, no. 3, pp. 97–107 [In Ukrainian].

17. (1882). *Materialy ob orhanyzatsyyi statystyky v Khersonskom hubernskom zemstve* [Materials on the organization of statistics in the Kherson Provincial Zemstvo]. *Sbornyk Khersonskoho zemstva* – Collection of Kherson Zemstvo, no. 1, 214 p. [In Russian].

18. Petrov, O., & Petrova, I. (2001). *Pratsi Katerynoslavskoho hubernskoho statystychnogo komitetu (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) yak dzherelo do istorii mist i sil* [Works of the Katerynoslav Provincial Statistical Committee (second half of the 19th – early 20th centuries) as a source for the history of towns and villages]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty* – History of Ukraine: Little-known Names, Events, Facts. Donetsk, iss. 16, pp. 210–214 [In Ukrainian].

19. Reznichenko, I. (2013). *Naukov-statystychna diialnist Oleksandra Rusova* [Scientific and statistical activities of Oleksandr Rusov]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii* – Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies, no. 5 (31), pp. 96–105 [In Ukrainian].

20. Rusov, A. (1899). *Opisanie Chernigovskoi gubernii: v 2 t.* [Description of Chernihiv Province: in 2 volumes]. Chernihiv: Izdanie redaktsii «Zemskoho sbornyka Chernigovskoi gubernii», Typ. Hub. Zemstva, 732 p. [In Russian].
21. Rusov, A. (1906). *Neskolko slov o territorii i naselenii Ukrainy* [A few words about the territory and population of Ukraine]. *Ukrainskyi vestnyk* – Ukrainian Herald, no. 4, pp. 222–230 [In Russian].
22. Sashenko, S. (1906). *Statisticheskie ocherki Podolii* [Statistical Essays on Podillia]. Kamianets-Podilskyi: Podolskyi hubernskiy statystychnyi komitet, 215 p. [In Russian].
23. Simashkevych, M. (1875). *Istoriko-geohraficheskii i etnohraficheskii ocherk Podolii* [Historical, Geographical, and Ethnographic Essay on Podillia]. Kamianets-Podilskyi: Typ. D. Kraiza, 180 p. [In Russian].
24. Sinkevych, I. (2000). *Vnesok statystykyv Khersonskoi gubernii u doslidzhennia istorii kraiu (XIX – pochatok XX st.)* [The contribution of statisticians of the Kherson Province to the study of the region's history (19th – early 20th century)]. *Pivdenna Ukraina XVIII–XIX st.: zapysky nauk.-dosl. laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy* – Southern Ukraine in the 18th–19th Centuries: Notes of the Scientific and Research Laboratory of the History of Southern Ukraine, iss. 5, pp. 171–176 [In Ukrainian].
25. Slobozhanina, N. (2008). *Istoryko-etnohrafichni publikatsii u periodychnykh vydanniakh Chernihivskoho hubernskoho statystychnogo komitetu druhoi polovyny XIX st.* [Historical and ethnographic publications in the periodicals of the Chernihiv Provincial Statistical Committee of the second half of the 19th century]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova* – Scientific Journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Series 6: Historical Sciences, iss. 6, pp. 154–158 [In Ukrainian].
26. Filymonov, V. (1911). *Pamiatnaia knizhka Podolskoi gubernii na 1911 hod* [Memorial Book of Podillia Province for 1911]. Kamianets-Podilskyi: Podolskyi hubernskiy statystychnyi komitet, 218 p. [In Russian].
27. Chekotovskyi, E., & Potapova, M. (2015). *Pytannia statystychnoi nauky v pratsiakh O. O. Rusova: do 100-richchia z dnia smerti* [Issues of statistical science in the works of O. O. Rusov: To the 100th anniversary of his death]. *Statystyka Ukrainy* – Statistics of Ukraine, no. 3, pp. 74–78 [In Ukrainian].

Надійшла до редакції: 27.01.2025 р.